

George RUSNAC

FACTORUL POPULAR-REGIONAL ÎN CERCETĂRILE ETIMOLOGICE STRUCTURALE

Pentru a demonstra importanța elementelor populare și regionale în clarificarea unor aspecte din domeniul etimologiei structurale, am ales următorii termeni cu origine necunoscută sau incorect stabilită: *a se chercheli*, *ciupercă*, *deșanț*, *pistreală*, *râbac* și *râcea*, pe care i-am raportat la formațiile aloetice (regionale sau populare).

În cazul lui *a se chercheli* „a se îmbăta puțin”, ipoteza originii maghiare i-a tentat pe mai mulți etimologi, deși lipsa unei legături semantice clare între presupusul etimon maghiar și elementul românesc nu le permite decât tatonări pur fonetice, diferite de la cercetător la cercetător: Scriban (Arhiva, a. 1912, nr. 4), ap. **DLR** [1]: <ung. *kérkedni* *kéreködni*, **kerkelni* „a se fuduli”, supoziție preluată în dicționarul său [2]: „Comp. cu ung. *kérkedni*, *kéreködni*, **kerkelni* la care adaugă: „și cu ngr. *hirkilizo* „cânt cucurigu”. Cu aceeași nesiguranță va fi produsă de **SDE** [3]: „Or. neclară. Comp. ung. *kérkedni* „a se fuduli” și de **DU** [4], ediție revăzută și adăugită de Alexandru Dobrescu, Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu și Victoria Zăstroiu [4]: „Cf. ung. *kérkedni*”, în pofida faptului că **DLR** [1], seria veche, o infirma: „Cu ung. *kérkedni*, *kéreködni*, **kerkelni* „a se fuduli”... cu greu are vreo legătură”.

Drăganu, **DR**, VI [5], p. 269, îl extrage pe *a se chercheli* din magh. *korhely* „calic, coate-goale”, tot atât de incompatibil semantic cu ipoteticul derivat românesc ca și *kéreködni*, iar **DLR** [1], pornind de la ideea (falsă) că vocabula românească ar fi o „compoziție glumeață”, apropie primul element (*cher-*) de ung. *kerék* „roată, cerc”, presupunere care n-are nici ea nimic comun cu realitatea etimologică, iar pe al doilea element (*-chili*) îl raportează, împreună cu Tiktin [6], la *a chili* „a bea” [< *a pili* „a șlefui” <sb., rus., ceh. *piliti*] sau la rom. *pilă* (<v. sl. *pila*).

Giuglea, ap. Ciorănescu [7], îl pune în legătură cu gr. *kiki* „căpușă”.

Ciorănescu [7] reușește să rupă cercul vicios al căutărilor sterile, adoptând formula care a devenit un semn distinctiv al dicționarului său etimologic: „creație expresivă”. Din păcate, nota respectivă e lipsită,

cum se întâmplă adesea în cuprinsul acestui dicționar, de suportul unei argumentări adecvate, al unor completări și precizări relevante.

Vom invoca anumite date menite să facă lumină în privința originii rom. *a se chercheli*.

Ciorănescu [7] menționează: „E posibil să aparțină aceleiași familii de cuvinte ca și *chercheriță* s.f. („căpușă, *Melophagus ovinus*”; „muscă de cal, *Hippobosca equina*”), cu var. *chercheriță*, *chi(r)chi(ri)ță* (după Conev, p. 52, și Scriban, cuvântul respectiv derivă din bg. *kekerica* „broască”, care și el pare să fie cuvânt expresiv). Dacă nu ne înșelăm în ipoteza aceasta, imaginea de bază trebuie să fie cea de mers șovăitor sau bălăbănit, ca cel al omului beat sau al cârcăiacului” [7, s.v. *a se chercheli*].

De fapt, radicalul *chir-* (*cher-*) aparține în mod cert unei familii mult mai mari de cuvinte decât cea pe care o presupune Ciorănescu [7] – seriei aloeto-etemice: *chercheriță* (Muscel) „grindină mărunță” [DLR-1] (etem: <fărămă>), *cherci* (regional) „tufă” [DLR-1] (etem: <măruntiş>), *chiorpeacă* (regional) „șindrilă, șiță, scândură mică” [DLR-1] (etem: <obiect mărunț>), *chirchilig* (Banat) „tufă mică”; „tufiș ros de viței, care nu mai poate crește drept în sus” [DLR-1] (etem: <măruntiş>), *a se chirci* „a se face mic”; „a se zgârci (în convulsioni)”; „a rămâna pipernicit” [DLR-1] (etem: <a se strânge>), *chiric* (Țara-Hațegului) „greier”; „purice”; „copil vioi, neastâmpărat” [DLR-1: onom.] (două eteme: <<sonic>> și <<cinetic>>), *ciritei* (*ceritei*) „tufiș”; „pomișori mici și spinoși”; „măcieși ce nu cresc mari” [DLR-1: <ucr. (o)čeret „păpuriș”] (indigen, eteme: <mărunt>, <țepos >), *ghirav* (regional) „aspru” [DLR-1] (etem: <înțepător>), *pircit* (prin vestul Munteniei) „*chircit*”; „(om) rău la suflet” [DLR-1] (eteme: <mic>, <netrebnic>) *pârci* „om pipernicit”; „copil” [DLR-1: <bg. părăč] (indigen, etem: <mic>), *terteleac* (mai ales în Oltenia și Muntenia) „slab, pipernicit, prizărit” [DLR-1] (eteme: <subțire>, <mic>), *târș* „tufă” (regional) „ființă care nu s-a dezvoltat”; (regional) „specie de brad pitic”; (popular) „creangă stufoasă care se întrebuințează la îngrădituri primitive, ca arac etc.”; (regional) „grămadă, morman” etc. [DLR-1] (eteme: <mărunt>, <rătez>, <strânsură>), *țără* (popular) „cantitate, durată, măsură etc. foarte mică” [DLR-1] etc.

Schimbarea aloetică a tranșei radicale: *cher-*, *chir-*, *cir-*, *ghir-*, *pir-*, *pâr-*, *tir-*, *târ-*, *țâr-* etc., asociată cu diversificarea sinestezică a continuumului etemic (<mărunt>, <strâns>, <ascuțit>, <subțire>, <țepos>, <înțepător>, <strident> etc.), demonstrează originea indigenă a lui *a se chercheli* și a seriei în care se integrează acest element. Motivarea, cum permite să se vadă lanțul etemic anterior și conținutul verbului *a*

se *chercheli*, nu e cea invocată de Ciorănescu, ci ideea de <puțin>, strâns legată cu etemul dominant al seriei: <mărunt, mic>. De altfel, logic, „a se îmbăta puțin” nu presupune <mers șovăitor, bătăbănit>.

Înregistrând patru variante ale lui *a se chercheli*: *a se chircili*, *a se chirchiuli*, *a se cherchezi* și *a se chiurlui*, Ciorănescu [7] constată că ultima variantă nu este, etimologic, clară. Ea devine însă clară dacă o examinăm prin prisma schimbărilor aloetice menționate mai sus, ce-i conferă același statut de variantă ca și celorlalte trei.

Ipoteza conform căreia *a se chercheli* ar fi „o compoziție glumeață”, unul dintre elementele constitutive ale acesteia fiind *chilă=pilă* „a se îmbăta” (supra) e infirmată de prezența regionalului *chirchilig* „tufă mică” (supra), cu aceeași structură reduplicativă (*chir-*, *chil-*) ca și *cherchel-* din *chercheli*.

Pentru a demonstra originea expresivă a lui *a se chercheli* DLR [1], Ciorănescu [7] îi atribuie lui *chercheriță* statutul de împrumut slav: „Pare a fi un derivat din tulpina slavă *kyk-*, din care a derivat și verbul paleoslav *kyčiti* „a se umfla” și bg. *kekerica* „broască”. Și „căpușă” și „broască” pot fi considerate ca „animalul care se umflă”. E adevărat că ele se umflă, numai că în română *căpușă* și *broască* fac parte din serii aloeto-etemice diferite: *a căpui* „a înșfăca”, *a găbui* „id” [DLR-1] etc., (etem: <a înhăța>) / *brotăcel*, *burătăcel* „broască verde”; (ornit.) „florinte” [DLR-1], *broteală* „taifas” [DLR-1] (etemem: *sonic*). De altfel, și bg. *kekerica*, supra, nu însemna la origine „animal care se umflă”, ci „orăcăit”, cf. rom. *cherchet* „orăcăit (de broaște)” [DLR-1: onom.] (în bulgară, pentru rad. *kyk-*, cf. *kykotja* se „a râde strident”, ca și rom. *chicot*, *chihot* „râset înfundat și cu izbucniri zgomotoase” [DLR-1: „onomatopee răspândită și în limbile slave”). În ceea ce privește radicalul reduplicat din rom. *chercheriță* (*chirchiriță*), supra (eteme: <fojgăitoare>, <bâzâitoare>) el trebuie apropiat de *gârgăriță* [DLR-1: or. nec.] (etem: <fojgăitoare>) de *a chirăi* „a țârâi”; „a ciripi”; „a cârâi” etc. [DLR-1: onom.], *chiric*, supra etc.

Ciupercă (în unele regiuni, mai ales prin Muntenia) „nume generic (prin alte regiuni: *burete*) al celor mai multe varietăți de plante criptogame”; (în alte regiuni, mai ales prin Muntenia și Transilvania) „specie foarte căutată de plantă criptogamă comestibilă, cu picior alb, cu pălărie tot albă, cu marginile atârând” [DLR-1] (Cihac [8], Philippide [9, p. 107]: <sb. *pečurka*, <sb. *pečurka*; Candrea [10]: *comp. ung. csiperke*; Scriban [2]: *ung. cseperke, csiperke, csöpörke, csuporka, ceh. pečarka, pečirka, sb., bg. pečurka, čepurka* < v. sl. *pešti-pekon* „a coace”; Ciorănescu [7]: <bg., sb. *pečurka*, cu metateza: bg. *čepur-*

ka, magh. *csepérke*; **SDE** [3]: <ung. *csöpörke* „id”. Comp. bg. *čepurka*, *pečurka*). Indigen, etem: <moțată>, cf. *ciup* „interjecție...care imită sunetul produs prin lovire sau un umblet tiptil [**DLR-1**] (etem: <sunet strident>, <sunet slab>), *ciup* (Muntenia) „cioc” [**DLR-1**] (etem: <ascuțit>), *ciup* (Bucovina) „șuviță de păr, mică și încâlcită”; (Bucovina, nordul Transilvaniei, Banat, Oltenia) „moțul de păr din coama cailor care cade printre urechi pe frunte”; „lâna ce rămâne în piptenii de scărmanat”; „târș, bufoi” [**DLR-1**: <sb. *čup(a)* „șuviță de păr”; „Cuvântul se găsește și la aromâni (*čiup*, „*câlți*, *fire de cânepă*”) și la albanezi (*čupe* „păr lung”; „fată”)] (indigen, etem: <smoc>), *cip!* „interjecție care imită sunetul apei lovite cu palmele, cu lopețile etc.” [**DLR-1**: onom.], *cipan* (Oltenia) „un fel de iarbă tare, țepoasă” [**DLR-1**], *cipcarcă* = *piparcă* „ardei”; „salvie” [**DLR-1**] (eteme: <picant>, <odorant>), *pipercă* „*Pelargonium pellatum*” [**DLR-1**] (etem: <odorant>), *cipirig*=*pipirig*=*țipirig* „rogoz”; „papură” [**DLR-1**] (etem: <înțepător, aspru>) etc. Astfel, expresia și conținutul cuvântului românesc *ciupercă* se integrează perfect în angrenajul aloeto-etemic indigen: *ciup*–*cip*–*pip*–*țip* etc. / <strident>, <strâns>, <ascuțit>, <țepos>, <picant>, <odorant> cu schimbarea sinestezică a sensurilor.

Candrea [10], ca și **DLR** [1] mai târziu, separă varianta *șanț* a lui *deșanț* (Moldova, Transilvania) „ciudat, curios, de mirare” [Candrea-10] de *șanț* „săpătură făcută de jur împrejurul unui loc spre a-l împrejmui, spre a apăra o cetate, o întărire etc.”; „săpătură lunguiață făcută pentru scurgerea apelor sau pentru alte trebuințe”; „crestături în pietrele de moară” etc. [Candrea-10: <pol. *szanc* <germ. *Schanze*]. Cihac [8], Tiktin [6] (ed. veche), Scriban [2] și Ciorănescu [7] le prezintă într-un singur articol de dicționar, cu etimologia propusă de Cihac [8], pe care a preluat-o și Candrea [10], supra. Scriban [2] a încercat să explice hiatul semantic dintre sensul „vechi” al lui *șanț* „minune, lucru minunat” și celelalte sensuri supra: „poate prin aceeași figură ca a *deraia*, a *delira*, adică „a ieși din linia obișnuită”. Ciorănescu [7], deși remarcă această nepotrivire de sensuri, adoptă soluția lexicografică și etimologică tradițională.

Soluția valabilă pentru realitatea lingvistică românească este sugerată de aloetele regionale ale radicalului (-) *șan-* (*șon-*, *șoan-*, *hon-*, *hoan-*, *jon-*, *jan-*, *joan-*, *jun-* etc.) a *șoni* (prin Oltenia) „a face (pe cineva) să devină șchiop, lovindu-l, rănindu-l etc.” [**DLR-1**], *șontâc* (*hontâc*) „cuvânt prin care arătăm că cineva șchioapătă când umblă” [**DLR-1**] *șoandă* (*hoandă*) (regional, depreciativ) „femeie bătrână” [**DLR-1**] (etem: <căzătură, pocitură>), hondoală „gaură naturală pe coasta

unui deal” [DLR-1] (etem: <surpătură>), *joncăneală* (Transilvania) „bătaie, ceartă” [DLR-1] (eteme: <pocire>, <larmă>), *a jontăni* (Transilvania) „a face zgomot”, *jantiță* (Oltenia) „tot felul de peștișori mici de tot, care abia se văd în apă” [DLR-1] (etem: <fărâșă, pocitură>), *janghină* (joanghină) „termen de ocară pentru cai” [DLR-1: „Pare a fi o rostire regională pentru *jabină <bg. *žabina* „mătasea broaștei”] (indigen, etem: <căzătură, pocitură>) etc.

Liantul etemic care unește aceste aloete este <lovire – pocire – surpare>. Prin urmare, *șanț-1* („săpătură”) și *șanț-2* („ciudățenie”) au aceeași origine indigenă, cu etemele îngemănate: <lovire – surpare> (*șanț-1*) și <lovire – pocire> (*șanț-2*). În cazul lui *șanț-1*, nu este exclusă și intersectarea cu corespondentul polonez și cu cel german.

Pistreală (*pestreală*) (învechit) „distanța până la care poate ajunge o săgeată, un proiectil”; „interval de timp (delimitat)”; „loc special amenajat pentru alergări, întreceri etc.” e raportat de Tiktin [6], Scriban [2], DLR [1] și Ciorănescu [7] v.sl. (slavonului) pręstrělŭ <stręla „săgeată”. Relațiile fonosemantice ale rad. *pis-* în sistemul lexical românesc și analiza situațiilor similare se opun însă etimologizării respective. Să vedem mai întâi ce ne spune analogia cu sinonimul regional *jap* (pl. *japuri*) „distanța cât bate o piatră azvârlită cu o forță oarecare” [DLR-1: onom.]. Interjecția *jap!* care „imită zgomotul produs de lovirea cu un corp elastic (nuia, biciușcă etc.) sau de o lovitură (trânțeleală) dată cu repeziciune și putere” [DLR-1] face substantivul *jap* transparent la semnificația primară: <bătaie, repezeală, azvârlitură>. Același etem implică, prin extrapolare, și *pistreală*, supra. Etemul e probat și de existența altor formații cu rad. *pis-* sau cu radicale aloetice: *pistrela* (inv.) „a țâșni (împrăștiindu-se) în toate părțile”; „a împrășca” [Tiktin-6, ed. veche, Ciorănescu-7: <sb. *prestriliti*; Scriban-2: <sb. *prestriliti*, nsloven. *prestreliti*, pol. *przestzelać*; DLR-1: <*pistreală*] (indigen, *pistreală* <*a pistreli*), *a pistosi*, *a pistroci* „a sfărâma”; „a strivi, a terciui”; „a snopi în bătaie”; (prin vestul Munteniei) „a masa puternic”; „a istovi” [DLR-1: et. nec.], *bistriț* (Transilvania, Moldova) (ca atribut al cuv. *prun*, *prună*) „acru, acid” [DLR-1: „Dintr-un tip slav **bystrits* <*bystrŭ* „iute”, cu schimbarea înțelesului „pișcăcios”. Cf. numele de râu Bistrița „torent de munte”, apă care curge repede”] (indigen, cu polietemia radicalului *bis-* și cu schimbarea sinestezică a sensului, să se comp. *pisc* „vârf” -*pisc* „piuit” etc.), *a se jâstăci* „a deveni perplex” [DLR-1: „Pare a fi derivat din *făstăc* și a fi avut sensul originar de „a se înverzi la față ca făstăcul (din cauza unei știri, întâmplări etc. neașteptate)”] (indigen, etem: v. *a se jâstăci*, supra; analogia cu *a o sfęcli* nu e concludentă, căci ultimul

verb nu derivă de la *sfecălă*, ci din interj. *sfâc!* „care sugerează caracterul brusc al unei mișcări” [DLR-1].

În fine, regionalele *râbac* (Bucovina) „om mic de statură” și *răcea* (prin nordul Munteniei, depreciativ) „om mic de statură și diform”, pe care le înregistrează DLR [1], fără a le etimologiza (doar sub primul cuvânt notează indecis: „Cf. ucr. *rybac* „pescar”; „pescăruș”), trezesc un distinct ecou în lexicul regional și popular românesc: *a râbâi* (prin vestul Munteniei) „a scormoni, a râcâi (pământul) [DLR-1: et. nec.] (indigen, onom.), râbiță „nume dat mai multor specii de pești mici” [DLR-1: „Din bg. *rybitsa*, scr. *ribica*. Cf. rus. *rybets*] (indigen, din rad. *râb-*, v. *râbâi*, supra, etem: <mărunțiș>), *a râcâi* (despre păsări sau animale) „a scormoni, a scurma pământul cu ghearele sau cu labelle; (despre animale) „a zgârâia cu unghiile sau cu ajutorul unui instrument”; (prin Moldova) „a răzui”; „a curăța”; „a râni” etc. [DLR-1]. [Scriban-2: <sb. *rkati*: „a hârcâi”; „a sforâi”; Ciorănescu-7: or. expresivă, DLR-1: formație onomatopeică], *râcă* „gropiță în pământ la unele jocuri de copii”; „groapă mică prin care sunt delimitate două terenuri de fânaț”; „partea inferioară a piciorului găinei”; (prin Muntenia și Moldova) „ceartă, sfadă”; „discordie”; (prin nordul Munteniei) „persoană care provoacă ceartă, discordie” [DLR-1: <a râcâi, onom.], *a râcăi* (învechit) „a răcni, a urla, a zbera” [DLR-1: „Din slavonul *rykat*”] (indigen, v. cuv. precedent), *a râcni* (*răcni*) (despre animale) „a rage, a mugi, a zbiera, a urla”; (despre oameni) „a vocifera”; „a striga”; „a țipa”; „a zbiera” [DLR-1] [Mikl.-11, p. 43, Cihac-8, Candrea-10, Scriban-2, Ciorănescu-7, DLR-1, SDE-3: <v. sl. *ryknont*] (indigen, etemem sonic, v. *râcă*, supra) etc. Prin urmare, *râb-* și *râc-* sunt aloete (variante etimologice) ale unui radical comun indigen, polietemic: <strident>, <a zgârâia>, <mic>, <pocit>, <a surpa> etc.

În lumina acestor date ar trebui explicate (etimologic) și toponimele *Râbnița*, *Râmnic*, *Răcea*, *Răciulă* etc. (etem: <râpeni>, cf. *râcă*, supra, *a ruciuli* (prin nord-vestul Transilvaniei) „a râma, a scurma” [DLR-1].

În concluzie subliniem faptul că elementele populare și regionale contribuie la confirmarea sau infirmarea supozițiilor etimologice, aducând astfel certitudine într-un domeniu eminentemente incert.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Academia Română, *Dicționarul limbii române*, serie veche (literele A-B, C, F-I, D-De, J, L-Lojniță). București, Socec et comp. și C. Sfetea, 1913-1949; serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T, Ț, V-Veni). București, EA, 1965 ș.u.
2. Scriban, Aug., *Dicționarul limbii românești*, Iași, Presa Bună, 1939.
3. Academia de Științe a R.S.S. Moldovenești. Institutul de Limbă și Literatură. *Scurt dicționar etimologic al limbii moldovenești*, Redactori: N. Raevschi, M. Gabinschi, Chișinău, Redacția Principală a Enciclopediei Sovietice Moldovenești, 1978.
4. Șăineanu, L., *Dicționar universal al limbii române*. Ediție revăzută și adăugită de Alexandru Dobrescu, Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu și Victoria Zăstroiu. Coordonator: Alexandru Dobrescu, Chișinău, Litera, 1998.
5. Drăganu, N., *Etimologii // Dacoromania*, VI (1929-1930), Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1931.
6. Tiktin, H., *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1985-1989.
7. Ciorănescu, Al., *Diccionario etimológico rumano*, Universidad de la Laguna, 1958-1966.
8. Cihac, A. de., *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, I. Éléments latins, comparés avec les autres langues romanes; II. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-modernes et albanais, Francfort A/M, Berlin-Bucarest, 1870, 1879.
9. Philippide, Al., *Principii de istoria limbii // Opere alese*, editate de George Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1984.
10. Candrea, I.-A. și Adamescu, Gh., *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, București, Cartea Românească, 1931.
11. Miklosich, Fr., *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, Wien, 1862.